

Stațiunile săpate, ce se încadrează în paleoliticul superior sînt mai numeroase și materialul mai bogat. Este vorba de adăposturile de la Asprochaliko (straturile 1-13) și Seidi, peșterile Kastritsa, Franchthi, Kephalaria, cît și așezarea în aer liber „Kokkinopilos punctul a”. Nivelul cel mai vechi cunoscut aparținînd paleoliticului superior este prezent în adăpostul de la Asprochaliko (C_{14} : 26 050 BP (I-1956)). Industria litică este compusă din lamele *à bord abattu* de tip gravetian, gratoare, burine de mici dimensiuni. Piesele acestui complex pot fi comparate cu cele provenite din straturile inferioare (220-204) de la Franchthi (C_{14} : $22\ 330 \pm 1\ 270$ BP (I-6 140)). Apariția micro-litelor și microburinelor a fost observată la Asprochaliko, Franchthi, Kastritsa. Virțuri *à cran* se întîlnesc mai ales în Grecia Centrală și în zonele sudice, unde piesele magdaleniene sînt amestecate cu cele aurignaciene. Puține stațiuni în aer liber aduc elemente suplimentare necesare unei mai bune definiri a paleoliticului superior.

Georgia Kourtessi-Philippakis a remarcat faptul că se vorbește mult de caracterul „atipic” al uneltelor, ceea ce pare să fie o trăsătură esențială a industriilor grecești. Fără îndoială, subliniază autoarea, acest „atipism” maschează de fapt caracteristicile proprii paleoliticului grec.

Industria de os și arta paleolitică nu au fost studiate pînă în prezent.

În ceea ce privește problemele de cronologie sînt analizate metodele relative și cele absolute. În esență cronologia paleoliticului din Grecia se fondează pe datele stratigrafiei, faunei și industriei litice. În ultima vreme

însă, cadrul cronologic stabilit pe datele relative este precizat cu ajutorul citorva datări de radiocarbon obținute în așezările de la Asprochaliko, Franchthi, Kastritsa. Dispunînd de toate aceste date, G. Kourtessi-Philippakis a schițat cadrul cronologic pentru paleolitic în Grecia. Astfel, autoarea subliniază că cele mai vechi urme de locuire sigure aparțin paleoliticului mijlociu. Prin studierea faunei din Thessalia, aceasta urcă în interglaciularul Riss/Würm. Fără îndoială, data C_{14} obținută în aceeași regiune (44 000 BP-11v-809), deși nu se precizează, ar aparține interstadiului Peyrards, situat între 44 000-42 000 i.e.n. Treccrea la paleoliticul superior este reprezentată numai la Asprochaliko. Aici însă apare un hiatus între $37\ 000 \pm 4100$ BP (I-1958) și $26\ 050 \pm 900$ BP (I-1956). Imediat după această ultimă dată secvența paleoliticului superior este evasineinteruptă. Perioada de sfîrșit a timpurilor glaciare merge spre $10\ 260 \pm 110$ BP (P-2231) la Franchthi, unde se remarcă prezența unui nivel „mezolitic” pus pentru prima oară în evidență în Grecia.

În ultimul capitol sînt expuse concluziile științifice și sînt analizate problemele puse de studiul paleoliticului Greciei, cerîndu-se o amplificare a cercetărilor, atît de vitale pentru o mai bună cunoaștere a preistoriei în SE Europei.

Lucrarea Georgiei Kourtessi-Philippakis, bine documentată și foarte clar prezentată, constituie un important instrument de lucru în studierea paleoliticului în Grecia.

Roxana Dobrescu

¹ C. Perlès *Des navigateurs méditerranéens il y a 10 000 ans*, La Recherche, 96, p. 83

MIHAIL ZAHARIADE, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, Editura Academiei R. S. România, București, 1988, 200 p. și 28 fig.

Este de notat cu satisfacție apariția recență în nr. XLIX din „Biblioteca de arheologie” a Editurii Academiei R. S. România a studiului amplu al lui M. Zahariade, cercetător harnic al istoriei militare romane de la Dunărea de Jos, deja cunoscut printr-o serie de studii și comunicări, unele publicate și în această revistă. Lucrarea încearcă pentru prima dată pe larg în cazul celor două provincii o confruntare a conținutului textului antic evocat în titlu cu informațiile de natură arheologică, epigrafică, numismatică ș.a., acumulate mai ales în ultimul secol și mai bine de cercetări din cele două foste provincii romane tîrzii. În unele situații se remarcă

și contribuții sau cercetări personale ale autorului, de felul celor de la Topraichioi (în colaborare cu A. Opaît) sau de la Independența (colectiv). Nu lipsesc nici paralele cu alte surse literare contemporane izvorului, mai timpurii sau mai tîrzii, iar tot acest ansamblu arată de la început că M. Z. a parcurs, pe lîngă acestea, mai toată documentația de specialitate românească, bulgărească sau de alte proveniențe. Rod al acestei documentări este dealtfel și prudența manifestată de autor care, astfel, a limitat investigarea sa la pușin peste 200 de ani (a. 284-490 e.n.; nu „aproape 200”, cum scrie el la p. 19). Explicabilă prudență, deoarece transformările din orga-

nizarea Imperiului intervenite începând chiar cu Anastasius (491—518) și continuate în cursul sec. VI aduceau necesitatea unui studiu cu mult mai amplu ca volum și aprofundare în ideea raportării în continuare la *Notitia Dignitatum* (mai jos N.D.), fie și numai în cazul celor două provincii.

Cuvintului înainte al autorului (p. 17—19), *argumentum* desprins din însăși activitatea specifică a acestuia la obiect și dincolo de el, îi urmează șapte capitole de care mă voi ocupa pe scurt mai jos.

1. *Introducere*. 1. *Scurtă privire asupra istoricului cercetării N.D.*; 2. *Moesia Secunda și Scythia în istoriografia modernă* (p. 21—31). Avem de-a face, cum era și de așteptat, cu un istoric al cercetării, în prima parte reluându-se într-un scurt comentariu chestiuni legate direct de text și, firește, din el în special *pars Orientis*. În cea de-a doua se trece practic în revistă bibliografia modernă de specialitate mai importantă referitoare la cele două provincii.

II. *Crearea provinciilor Moesia Secunda și Scythia* (p. 32—40); 1. *Data constituirii provinciilor* este rediscuțată de M. Z. În termenii îndeobște deja cunoscuți; eventuala modificare a datării inscripției de la Tomis (IGLR, 3, a. 285—292 și la M.Z. a. 286—293) nu ajută nici că prea mult unei precizări suplimentare față de însăși datarea general acceptată pentru Imperiu. Astfel, se știe de mult și rămâne admis faptul că măsura luată curind după a. 286 a fost încheiată în cca 10 ani. Numai că, în termenii în care se poate purta în prezent discuția, intervalul 21.VII.286—1.III.293 asupra căruia M.Z. se oprește (în funcție și de crearea legiunilor I Iovia și II Herculia), ar putea fi chiar scurtat. Această din două motive: 1. totuși, „după 286” (v. mai sus după Mommsen) nu mai înseamnă același an, ci măcar următorul, care și el este încă timpuriu; 2. data țirzie a vizitei lui Diocletian la Dunărea de Jos, a. 294, se apropie tulburător de datarea stilpilor militari din regiune (care meritau să fi fost avuți în vedere de M.Z. aici sau într-alt loc din lucrare) de la același împărat, nici unul mai timpuriu de a. 293 (cf. IGLR; 11 la număr!). Or, drumurile vor fi fost reparate și evenimentul consemnat tocmai cu acel prilej. Reluând cu aceste date în discuție și inscripția tomitană de mai sus, rezultă că abia în ultimii trei-patru ani ai intervalului propus ar fi de luat în considerare data constituirii provinciilor și a reparațiilor (consemnate de inscripții sau observate arheologic).

2. *Holarele noilor provincii*. Reluând discuția amplasării celor două provincii, M. Z. înclină în general spre linia deja acceptată și ia poziție în anumite situații încă disputate.

Așa de pildă, în cazul Brazdei lui Novac de Nord, autorul consideră drept cea mai corectă interpretarea P. Polonic—D. Tudor—Cr. Vlădescu, avind în vedere concordanța observațiilor arheologice cu informațiile literare.

Capitolul al III-lea, *Administrația provinciilor* (p. 41—54), cuprinde două subcapitole privind, în ordine, administrația militară și civilă. În primul caz sint trecuți în revistă comandanții cunoscuți ai provinciei, identificabili în sursele epigrafice și literare, precum și diversele aspecte ale comenzii militare și ale evoluției ei în perioada analizată. În cel de-al doilea sint adunate și comentate pe aceleași căi informațiile privind-i pe *praesides* cunoscuți pînă acum, oficiile lor și activitatea acestora. Cu privire la comandanții militari, cititorul ar putea crede că C. Aurelius Firminianus și Latronianus, primii duci cunoscuți ai Scythiei, vor fi funcționat concomitent (p. 42—43), ceea ce evident este exclus. Se întâmplă însă că, pentru IGLR, 3, M.Z. nu-și reia propria propunere de redatere a inscripției de la p. 33 și mai ales că, dacă alăturăm cele două inscripții tomitane (IGLR, 2 și 3), rezultă mai curind anul 292/293 pentru comanda lui Firminianus. Pe de altă parte, Latronianus nu putea fi *dux* tot în 293 atît din motivul suprapunerii, cît și deoarece martiriul de la Halmyris nu este databil în a. 293, cum scrie autorul (*Acta Sanctorum*, citate de M.Z., nu dau decît luna și ziua), ci, după cei care s-au ocupat direct de chestiune, prin a. 290 sau 297—298. Prin urmare, Latronianus, care a ordonat execuția, era comandant (după unii autori doar al cetății) cam în acei ani. Luînd în considerare varianta cronologică dintîi, Latronianus ar fi de considerat chiar primul dintre ducii cunoscuți ai provinciei. Mai la vale, cu privire la Flavius Servandus (IGLR, 86; p. 44—45 de la M.Z.), situația acestuia în calitate de *comes* și *dux* pare prea ușor tranșată, intrucît, întru-cît, nu trebuie uitat, personajul a pus să se facă un *ezagium* și tocmai prin aceasta avem știre despre el. Dealtfel, însuși comentariul mai vechi al lui Em. Popescu, citat de M.Z., indică tulburarea în fața acestui aspect.

Trecînd la problemele de administrație civilă, mă opresc doar asupra afirmației finale a lui M.Z.: „Sediul autorității civile supreme a provinciei Scythia rămîne necunoscut” (p. 54). Totuși, inscripția de la Tomis (IGLR, 3; v. și mai sus) comunică trecătorului cu totul altceva prin cuvintele *porta[m civita]ti praesida[li]...*, unde epitetul din urmă derivă tocmai de la *praesides*.

IV. *Armata în Moesia Secunda și Scythia* (p. 55—99). Sint studiate din punctul de vedere propus prin coroborarea datelor in-

terne cu cele externe sursei, în ordine : 1. *Legiones*, 2. *Cunei equitum*, 3. *Milites*, 4. *Classis*. Subcapitolele 5 și 6 cuprind considerații referitoare la armata celor două provincii între a. 379 și sfârșitul sec. IV și respectiv în sec. V.

Lucrarea ca și completă a lui A. Aricescu privitoare doar la Dobrogea (1977) este extinsă acum de M.Z. și la Moesia II, de o manieră ce nu putea fi mult deosebită de a predecesorului său, cu excepția firească a lărgirii cimpului de investigație la limitele celor două provincii și, vrînd-nevrînd, chiar și peste acelea. Se adaugă și ciștigul bibliografic de un deceniu și chiar mai mult, dacă reamintesc aici că, din motive ce n-au loc a fi evocate acum, lucrarea de bază a lui D. Hoffmann încă lipsea din bibliografia cărții lui A. Aricescu. Cu atât mai mult surprinde de la prima lectură îndepărtarea nu doar în timp a lui M.Z. de O. Seeck, cînd încearcă să schimbe ceea ce nu poate fi schimbat : denumirea de *inferior* și *superior* a pedaturilor ține de avalul și respectiv amonteale fluviului (p. 58—59 ; v. în acest sens și observația întemeiată și cu exemplificări a lui C. C. Petolescu din fascicolul nr. 2 al acestei reviste ; același cercetător nota acolo și alte observații la aceeași carte). Prin urmare, trebuie revizuite și considerațiile pornind de la înțelegerea celor două categorii ca respectiv „secundar” și „de bază” de la p. 64 și urm., precum și p. 74—75. Mai departe, în discuția despre legiunile I Iovia și II Herculia (p. 62—63), M.Z. reia elementele principale ale implicațiilor deosebirilor dintre It.Ant. și N.D. care, cum se știe, porneau și de la studiile profesorului Gh. Ștefan. Oricum, ipoteza mai veche văzută de M.Z. ca o „posibilitate reală” (p. 63—64), a schimbării între cele două legiuni a sediilor lor încă rămîne de dovedit. În schimb, apar interesante și demne de reținut comentariile de la p. 68—72 privind detașamentele ale legiunilor moesice și scitice în imperiu ; sînt aduse aici în discuție și unele documente din cele mai de mult sau mai de curînd editate, dar pînă la M.Z. necomentate în acest sens.

În ceea ce-i privește pe *cunei equitum* (p. 77—84), 14 la număr și egal repartizați în cele două provincii, situația lor apare mai clară în încercarea de a-i urmări în toată perioada analizată. De notat însă că *vexillatio Egissensis* este, după inscripție (IGLR, 270), detașată din *leg. I Iovia* și deci nu intră în categoria de *cunei* (p. 80). În sfârșit, *cuneus equitum Arcadium* n-a ajuns să facă „obiectul unei controversă”, cum scrie M.Z. la p. 82—83, întrucît, cum notam și mai sus, A. Aricescu și-a exprimat opinia privind originea egipteană a unității, împărtășită acum și de M.Z.,

fără să se refere la propunerea anterioară a lui D. Hoffmann. Pentru moment însă — și de abia de aici înainte începe controversa — originea din Arcadia grecească propusă de Hoffmann rămîne cea mai plauzibilă. Prin urmare, nu mai este nevoie nici de o datăre atît de lirică și puțin verosimilă, care să depîndă de data sigură a înființării provinciei Arcadia din Egipt.

Despre *Milites* (p. 84—88), în total 18 unități în cele două provincii, autorul scrie cu dreptate că informațiile disponibile arată atît unele etape de organizare, cît și tendința unei specializări a diverselor formațiuni de acest fel, oricum mai numeroase decît în alte provincii.

Evident că nementionarea expresă în N.D. a flotei (în afară de *classis in Plateygeiis*) nu presupune inexistența ei, astfel că, la paragraful *Classis* (p. 88—91), autorul a simțit nevoia să treacă în revistă informațiile existente, adăugîndu-le comentariul adecvat.

Mai departe, în situația armatei între a. 379 și sfârșitul sec. IV (p. 91—94), M.Z. reia, cu datarea ce se impune, ipoteza lui A. Aricescu privind arcadienii egipteni. Or, în acest context cronologic (față de textul N.D. și față de însăși organizarea armatei romane din acel moment), propunerea apare cu atît mai fragilă și, după părerea mea, de nesușinut (v. și mai sus). În acest sens este de semnalat și tabloul dat de autor la p. 182—183, unde unitatea rămîne complet izolată în contextul celei de-a cincea etape.

Pentru armata din sec. V (p. 94—99) se prezintă situația încă deficitară a documentației literare și epigrafice actuale.

V. *Sistemul de fortificații din Moesia Secunda și Seythia* (p. 100—158). Capitolul cuprinde un repertoriu în majoritate ilustrat și comentat la fiecare caz în parte și apoi, în final, un comentariu istoric-arheologic de ansamblu. Repertoriul aduce în discuție 33 de fortificații de pe Dunăre, de la Asamum la Plateygeiae, iar în cazurile încă discutate, autorul își definește propria poziție, susținînd cîte o alternativă din cele pronunțate pînă la el. Există încă prea puține argumente valabile care să permită localizarea propusă de autor pentru Gratiara, iar pentru *classis in Plateygeiis* ar fi mai indicat să nu se caute o localitate cu acel nume, așa cum dealtfel s-a pronunțat mai înainte și A. Aricescu. În partea a doua a capitolului se încearcă, prin comentariul istoric-arheologic, și o clasificare și o cronologie a fortificațiilor, făcîndu-se uneori apel și la puncte care n-au fost cuprinse în repertoriu, dar care sînt mai bine cunoscute arheologic. Dealtfel în funcție de această situație este posibilă și clasificarea propusă („construcții noi, reconstrucții a *fundamentis* și refaceri parțiale” ; p. 144),

aceasta rămânând, în stadiul actual al cercetărilor, un ideal realizabil doar parțial.

VI. Economic, comerț, transport în Moesia Secunda și Scythia (p. 150—180). Dat fiind conținutul N.D., chiar dacă preocupările autorului înclină, cum scriam și mai sus, spre chestiunile învinde de istoria militară, era de așteptat un asemenea capitol, rezultat din corelarea știrilor de altă natură cu acelea din capitolele corespunzătoare ale N.D. În care direcție cred că ar fi fost de avut în vedere, pe lângă bibliografia folosită, și Edietul despre preturi al lui Diocletian (ed. M. Giacchero, 1974) cu comentariul aferent, precum și alte lucrări ulterioare. Pornind de la cunoștințele de pînă acum, propunerea lui M.Z. privind existența în Scythia a unor ateliere de stat pentru confecții (îmbrăcăminte) nu pare să se justifice: localizarea lor a fost deja făcută pentru Peninsula Balcanică. Mai departe, este de făcut distincția între aceste ateliere și vopsitorii (gr. *bapheia*; p. 169). În sfîrșit, comitele comerțului pentru „Moesia, Scythia și Pont” se ocupa, în ultimul caz, potrivit originalei propuneri a autorului, de provincia din estul Mării Negre, fapt care l-a și obligat pe M.Z. la comentariile ce urmează la p. 172 și 174. În virtutea acestora, care nu sînt întru totul acceptabile, rămîne încă de văzut dacă prin Pont nu se înțelege mai degrabă tot zona pontică imediat apropiată celor două provincii (această observație și precedentă privind vopsitorii nu i-au scăpat lui C. C. Petolescu în nota susamintită din SCIVA). Discuția completă ar fi cerut însă prea mult spațiu, și ar merita să fie reluată

special în alt cadru. În rest, considerațiile privind categoriile analizate și formele lor de manifestare în viața provincială rămîn a fi avute în vedere de lector ca o contribuție însemnată la istoria economică de la Dunărea de Jos. Evident, autorul n-a accentuat o serie de aspecte și (înind cont de alte lucrări deja în curs de elaborare sau deja elaborate dar încă nepublicate, fapt asupra căruia de-altfel a și atras atenția, discret, în cursul capitolului de față.

VII. Concluzii (p. 181—185). Acest ultim capitol prezintă în fapt o reluare schematică a chestiunilor de organizare militară pe etape, cinci la număr, pe care nu le mai comentez aici, intrucît rezultă destul de clar și din restul expunerii. Așa cum apar aici, ele nu sînt lipsite de utilitate prin tabelul comentat și harta care ilustrează întreaga situație.

Lucrarea se încheie cu un rezumat în limba engleză (p. 187—192) și un indice general (p. 193—200), foarte util unui asemenea tip de carte. Nu voi încheia fără a arăta încă o dată importanța apariției la care m-am referit, punct de plecare și bază de discuții deosebit de folositoare și elaborată pentru înțelegerea formării romanității orientale la Dunărea de Jos. În care sens, dincolo de observațiile de mai sus și de unele neglijențe de cauzalitate diversă ale textului pe care renunț a le mai cita, autorul și editura care și-a asumat publicarea cărții rămîn semnatari ai unei întreprinderi demne de a fi remarcate.

Al. Barna

TOTIU TOTEV, *Preslavskata keramična ikona*, Sofia, 1988, 88 p., 47 fig. Editura „Bulgarski Hudojnik” (Rezumate în limbile franceză și engleză).

La sfîrșitul sec. IX, în zona Preslavului Mare, fosta capitală a primului stat bulgar, s-au dezvoltat mai multe centre ceramice, specializate în producția de icoane și piese decorative. După opinia cercetătorilor bulgari aceste centre ar fi dăinuit pînă în anii 30 ai sec. X.

T. Totev ne informează că primul care a atras luarea aminte asupra producției icoanelor ceramice în teritoriul Preslavului Mare a fost inimosul arheolog iordan Gospodinov, care a găsit astfel de piese pe locul mănăstirii de la Patleina. Dealtfel, iordan Gospodinov a descoperit acolo o icoană splendidă cu chipul Sf. Teodor, considerată a fi o veritabilă operă de artă. Asemenea piese au apărut, începînd cu anul 1927, și în zona Bisericii Rotunde de la Preslav. De atunci încoace,

dar mai ales în perioada următoare anului 1944, au fost reperate și ruinele unor ateliere în care „se fabricau” piese decorative și icoane din ceramică. Este vorba de atelierele din incinta mănăstirilor de la Pod Valkașina, Patleina, Tuzlalăka¹, Seliște și cel de lângă Biserica Rotundă de la Preslav. T. Totev a putut constata că unul din pereții bisericii de la Tuzlalăka era plecat, pe fața interioară, cu plăci ceramice decorative.

Autorul, oprindu-se asupra originii ceramicii decorative de la Preslav (p. 9—10), ne încunoștințează că în privința aceasta există două ipoteze. Potrivit primei, susținută de regretatul arheolog Stancio Vakinov, originea ceramicii decorative trebuie căutată în Orientul Mijlociu, mai exact, în Siria, Mesopotamia, Iran, în sensul că meșteri